

*О.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНІЧНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Крім задоволення специфічних етнокультурних потреб громадян, важливим чинником відсутності міжнаціональної напруженості в державі є нівелювання етнічної нерівності в інших царинах життя суспільства. Адже у трансформаційні періоди в поліетнічних суспільствах у такій важливій сфері, як економічна, загострюються взаємини різних етнічних спільнот. У цьому випадку на перший план стає проблема етнічної стратифікації, а саме, позиції, яку посідає та чи та етнічна спільнота в соціально-економічній ієрархії конкретного суспільства. Однією з основних ознак наявності етнічної стратифікації в суспільстві є нерівність у володінні матеріальними благами, у суспільному поділі праці, доступі до освіти за етнічним походженням, що виливається в незадоволеність своїм становищем у суспільстві.

Етнічна нерівність зазвичай є результатом дії механізмів двоякого роду. По-перше, адміністративно-політична влада, насамперед в особі держави і її органів, нерідко ставить етноси в нерівне стосовно себе становище: одні розглядаються як лояльні, опора державності, інші – як явні чи приховані її супротивники; відповідно одні ставляться силою державної влади в привілейоване, а другі – у дискримінаційне становище. По-друге, у боротьбі за виживання різні етноси завдяки насамперед специфіці своєї культури (традицій, цінностей, норм тощо) виявляються неоднаковою мірою пристосованими до умов даного суспільства. У результаті одна етнічна культура сприяє вертикальній мобільності, а інша їй перешкоджає. В обох випадках ієрархічно упорядковуються існуючі в даному суспільстві етнічні полюси. Відповідно особистий статус індивідів визначається тим, у якому етнополі він розташований.

Тому мета цієї статті – виявлення і аналіз стану динаміки етнічної нерівності (якщо є) за останнє десятиліття шляхом зіставлення рівня прибутків, матеріального стану сім'ї, побутових зручностей, місця в суспільному поділі праці, освіти за етнічною ознакою. Для цього скористаємося результатами моніторингового дослідження у 1994 і 2004 рр.

У більшості випадків за допомогою статистики можна виявити інформацію про нерівний статус представників різних етносів. Однак найчастіше тут зустрічаємо похідну, вторинну чи навіть третинну етносоціальну стратифікацію, а замість причинно-наслідкових зв'язків одержуємо просту кореляцію. Дуже часто вона є результатом соціально-територіальної стратифікації того чи іншого типу. Наприклад, багато етносів виявляються на дні етносоціальної піраміди не через дію політичного чи культурного чинника, а тому, що вони заселяють регіони з украй несприятливими кліматичними умовами, бідними ґрунтами і т.п. Нерідко етнічна стратифікація є результатом збігу кордонів етнополів і міста-села. Іншими словами, одне етнополе виявляється в соціальній піраміді вище від другого етнополя (за престижем, рівнем утворення, рівнем життя й умовами праці та життя) не через надання привілеїв першому й дискримінації другого, а просто тому, що в результаті конкретних умов міграції одне етнополе збігається з містом, а друге – із селом. Причиною низького статусу в такий спосіб є не етнос як такий, а зовсім інші чинники. Етнічна ж нерівність має суто похідний характер.

Тому для виявлення етнічної стратифікації розглянемо дві найбільші етнічні групи населення: титульний етнос – українців та суперетноменшину – росіян, у зв'язку з тим, що лише ці два етноси у вибірках моніторингу мають вагому для аналізу наповнюваність, що, власне, є об'єктивним показником етнічної структури населення. Оскільки традиційно росіяни проживають переважно в містах, ми свідомо знівелювали вплив поселенської структури на етнічні розбіжності, порівнюючи етнічні групи по чергово за місцем проживання.

Діаграма 1

Розглянемо самозвіти респондентів щодо розміру заробітної плати (стипендії, пенсії) та сукупного доходу на одного члена сім'ї за останній перед опитуванням місяць (табл. 1).

Таблиця 1
Розмір доходу залежно від поселенсько-етнічного розподілу населення України
(в дол. США)

Який розмір Вашої заробітної платні (стипендії, пенсії) за останній місяць?	1994				2004			
	Мешканці міста		Мешканці села		Мешканці міста		Мешканці села	
	Українці N=800	Росіяни N=358	Українці N=507	Росіяни N=51	Українці N=875	Росіяни N=298	Українці N=504	Росіяни N=57
Середній розмір	14,557	18,183	9,326	10,990	60,727	65,035	38,814	39,243
Вкажіть, будь ласка, сукупний дохід на одного члена Вашої сім'ї за останній місяць								
Середній розмір	12,877	13,520	8,821	9,172	50,779	51,856	30,360	30,696

Якщо у мешканців села за етнічною ознакою, як і в 1994 р., так і у 2004 р. не простежується суттєвої різниці у зазначених видах доходів, то серед мешканців міста зафіксовано незначну відмінність. Середній розмір заробітної плати (стипендії, пенсії) міських росіян (\$18,183) дещо перевищував у 1994 р. відповідний дохід міських українців (\$14,557). Подібна тенденція збереглася і у 2004 р.: зазначений дохід у міських росіян – \$65,035, тоді як у міських українців – \$60,727. Але вирахований респондентами сукупний дохід на одного члена сім'ї майже повністю знівельював і цю відмінність.

Класичними чинниками, за якими зіставляють становище групи у суспільстві, є не тільки прибуток, виявлення якого наштовхується на проблему суб'єктивного самозвітування у соціологічних дослідженнях, а й багатство, а саме, майно, яке дає прибуток, і товари широкого вжитку. Специфіка пострадянських суспільств, у яких дуже малий відсоток населення володіє великою власністю, зумовила

нас звернутися до показника особистої власності. Адже і майно, що використовується для особистого споживання, відіграє значну роль у розшаруванні суспільства. Незначна різниця у рівні середнього розміру зарплатні (стипендії, пенсії) за етнічною ознакою, яку ми зафіксували, спонукає припустити, що цей факт може впливати на матеріальний стан та побутові умови сім'ї. Справді, на перший погляд, за даними порівняльного аналізу, наявність певних побутових речей і зручностей у виокремлених групах дещо різниться (табл. 2). Але статистично значущої різниці наявності більшості із переліку предметів майна і зручностей серед виокремлених груп не зафіксовано.

Лише за окремими позиціями простежуються відмінності, і то не суттєві. Так, якщо у 1994 р. лише серед власників швейних машинок відсоток міських росіян дещо перевищував відсоток міських українців, то у 2004 р. така перевага простежується і серед власників холодильників (в обох випадках відмінність є значущою на рівні 0,05). У цьому році також виявилася різниця у володінні кольоровим телевізором серед мешканців села: ця побутова річ наявна у 73,1% українців і у 89,5% росіян. Статистично значущу різницю виявлено і в наявності побутових зручностей серед мешканців міст. Але якщо у 1994 р. незначні відмінності існували щодо наявності гарячої води і центрального опалення (відсоток росіян, що володіють цими зручностями, дещо перевищував відсоток українців), то у 2004 р. подібні відмінності стосуються лише центрального опалення.

Все ж слід констатувати, що істотної нерівності за етнічною ознакою за доступністю потрібних для побуту речей і комунальних зручностей не простежується. Принаймні, чисельність деяких груп у вибірковій сукупності не дає змоги робити статистично обґрунтовані висновки.

Іншим показником етнічної стратифікації є місце етнічних груп у структурі економіки, а саме, становище на ринку праці. На перший погляд, диспропорція присутності етносів у державному секторі є найвагомим чинником нерівності з огляду на патерналізм, що частково прита-

Таблиця 2
Наявність побутових речей і комунальних зручностей
у поселенсько-етнічних групах населення України (%)

Що з переліченого нижче має Ваша родина?	1994				2004			
	Мешканці міста		Мешканці села		Мешканці міста		Мешканці села	
	Українці N=791	Росіяни N=350	Українці N=791	Росіяни N=49	Українці N=869	Росіяни N=295	Українці N=498	Росіяни N=57
Дачна будівля	18,1	17,4	1,6	4,1	13,8	13,6	4,4	3,5
Садова ділянка	36,5	31,7	66,1	57,1	22,7	17,3	47,8	33,3
Легкова машина	20,7	22,0	18,2	16,3	19,6	20,0	19,3	14,0
Кольоровий телевізор	71,4	76,3	50,3	49,0	88,6	89,8	73,1	89,5*
Нові або ненові добротні меблі	30,7	34,9	20,0	16,3	22,9	18,0	11,6	8,8
Бібліотека (понад 100 книг)	36,4	42,3	14,4	22,4	24,7	30,8	7,0	14,0
Сtereo- і відеоапаратура	11,5	12,9	6,6	4,1	27,8	25,1	11,4	8,8
Магнітофон, радіоприймач, програвач	63,7	67,7	46,9	44,9	59,8	56,6	46,4	42,1
Спортивне, туристичне, мисливське, рибальське знаряддя	20,2	22,3	12,8	16,3	14,6	11,5	12,4	7,0
Холодильник	95,7	95,1	87,2	87,8	94,1	97,6*	84,7	86,0
Пральна машина	83,1	81,1	70,3	71,4	73,5	74,9	59,2	63,2
Швейна машина	59,5	68,6*	49,7	53,1	39,5	49,8*	34,9	40,4
Модний одяг	28,7	26,3	20,8	20,4	13,3	10,8	8,8	0,0
Комп'ютер	–	–	–	–	11,9	12,5	3,2	5,3
Чи маєте Ви в квартирі (будинку)?								
Холодну воду	96,0	98,3	77,0	87,8	96,6	99,7	50,8	68,6
Гарячу воду	75,7	82,7*	25,2	43,9	55,3	46,0	15,1	15,7
Каналізацію (туалет)	88,3	92,5	22,4	46,3	90,7	97,3**	30,4	45,1
Центральне опалення	83,7	88,8*	39,0	61,0	79,1	86,2*	27,6	35,3
Телефон	51,6	51,3	27,5	26,8	69,9	62,4	29,8	11,8

* Відмінність є значущою на рівні 0,05.

** Відмінність є значущою на рівні 0,01.

манний пострадянським суспільствам. Але регулярні не-виплати зарплатні, до того ж невисокої, що спостерігалися у 90-х роках минулого століття, з одного боку, та значно більші прибутки, які можна отримати у приватному секторі, окреслюють важливість наявності роботи у недержавних роботодавців. Не меншу напруженість може створити етнічна диспропорція у категорії безробітних. У нашому випадку серед двох найбільших етнічних груп у секторах економіки статистично значущої різниці не зафіксовано (табл. 3). Принаймні за останні десять років секторна стратифікація за місцем роботи не накладається на етнічну.

Таблиця 3

Присутність у секторах економіки залежно від поселенсько-етнічного розподілу населення України (%)

Ви зараз працюєте в державному чи недержавному секторі?	1994				2004			
	Мешканці міста		Мешканці села		Мешканці міста		Мешканці села	
	Українці N=794	Росіяни N=354	Українці N=489	Росіяни N=50	Українці N=874	Росіяни N=297	Українці N=501	Росіяни N=57
В державному	54,9	49,4	48,9	68,0	32,5	33,7	21,6	14,0
В приватному	6,5	9,3	3,7	4,0	25,5	21,2	18,6	19,3
І в тому, і в тому	2,3	1,7	1,4	0,0	3,0	3,4	4,2	0,0
Не працюю	36,3	39,5	46,0	28,0	39,0	41,8	55,7	66,7

Слід зазначити, що розрахунки етнічного складу працюючих у галузях народного господарства за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1989 р. засвідчують, що в таких престижних галузях, як управління і наука, вага українців, відсоток яких загалом серед зайнятих становив на той час 71,8%, була зниженою і становила 64,85% і 59,14% відповідно. Натомість російська етнічна група, частка якої серед усіх зайнятих дорівнювала на той час 22,7%, становила третину у науці та 30% серед усіх управлінців країни [1]. На жаль, на час написання цієї статті була відсутня офіційна інформація з перепису 2001 р., тому ми скористалися даними моні-

торингу та для статистичного наповнення згрупували альтернативи на підставі відповідей на запитання “*Назвіть вид Вашої зайнятості (роботи) в даний час*” (табл. 4).

Як і в попередніх випадках, статистично значущої різниці відсотків присутності українців і росіян, що проживають у містах, у виокремлених нами професійних групах не зафіксовано. На жаль, різницю в етнічній присутності, що наочно спостерігається серед мешканців села у III групі, неможливо перевірити через недостатню вагому для аналізу наповнюваність у вибірці. З цієї ж причини неможливо пояснити етнічні зміни у динаміці присутності сільських мешканців у цій групі за 1994 і 2004 рр.

Розглянемо інший важливий показник соціокультурного потенціалу. Неабияку роль у вертикальній і горизонтальній мобільності, у здобутті кваліфікації, зміні соціального статусу, нагромадження майна і збільшення прибутків відіграє освітній рівень. Освіта у цьому випадку виконує подвійну роль. По-перше, це один з найважливіших індикаторів соціального статусу. Освіта задовольняє потребу людей у духовному розвитку, самоствердженні й часто являє собою не менш важливий показник статусу, ніж рівень життя. По-друге, освіта виступає як важливий чинник, що впливає на інші показники соціального статусу. Наприклад, вона впливає на рівень кваліфікації, а через нього на рівень доходів, на кар’єру, соціальну мобільність тощо. Тому аналіз динаміки етнічної диференціації за рівнем освіти є одним з найважливіших напрямів вивчення етнічної стратифікації. Як і в попередньому випадку, у присутності двох найбільших етносів за місцем проживання серед освітніх груп статистично значущої різниці не зафіксовано (табл. 5).

Очевидно, що для набуття освіти в нашій країні для двох найбільших етносів створені рівні умови, оскільки за роки незалежності ніякої етнічної асиметрії не помічено. Знову ж таки, більш повну інформацію про присутність інших етносів у освітніх групах можна буде отримати після оприлюднення відповідних матеріалів перепису 2001 р. Але вже сам факт існування певних освітніх

Таблиця 4

Вид зайнятості залежно від поселенсько-етнічного розподілу населення України (%)*

Вид зайнятості	1994				2004			
	Мешканці міста		Мешканці села		Мешканці міста		Мешканці села	
	Українці N=754	Росіяни N=339	Українці N=486	Росіяни N=50	Українці N=823	Росіяни N=283	Українці N=474	Росіяни N=54
I група	22,5	22,7	8,6	14,0	16,5	20,1	5,3	5,6
II група	38,9	37,5	43,8	54,0	39,5	32,5	32,7	24,1
III група	33,7	36,0	45,1	30,0	39,0	45,2	59,1	70,4

* Згруповано за відповідями на запитання “Назвіть вид Вашої зайнятості (роботи) в даний час”:

I група – ті, що визначили себе як професійний політик, керівний працівник держапарату; керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгоспідприємства; службовець держапарату (посадова особа); спеціаліст технічного профілю; спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров’я, освіти, дошкільного виховання.

II група – ті, що займаються дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом; ті, що визначили себе як службовець з числа допоміжного персоналу; кваліфікований робітник; різнороб, підсобний працівник сільгоспідприємства; фермер.

III група – ті, що визначили себе як непрацюючий пенсіонер; зареєстрований безробітний; домогосподарка; ті, що не мають постійного місця роботи, але підробляють у різних місцях залежно від обставин; не працюють і не мають ніяких джерел доходу.

квот для деяких етнічних меншин, зокрема для кримсько-татарського народу, опосередковано свідчить про наявність проблем інтеграції репресованих у минулому етносів. Втім, ця проблема пов’язана більше з наслідками труднощів репатріації і має свої особливості, які не пов’язані з дискримінаційною політикою Української держави.

Хоча показники соціального самопочуття і ставлення людей до власного становища в суспільстві здебільшого мають суб’єктивний характер, неподібність у судженнях може бути свідченням неоднакової адаптації етнічних груп до нових соціальних реалій. Особливо це актуально у випадку постання нової незалежної держави, де нетитульні

Таблиця 5

Рівень освіти залежно від поселенсько-етнічного розподілу населення України (%)

Ваша освіта?	1994				2004			
	Мешканці міста		Мешканці села		Мешканці міста		Мешканці села	
	Українці N=796	Росіяни N=356	Українці N=507	Росіяни N=50	Українці N=873	Росіяни N=298	Українці N=504	Росіяни N=57
Початкова або неповна середня	26,0	22,8	56,0	52,0	26,6	30,2	52,6	52,6
Середня загальна	34,9	31,2	28,8	32,0	35,5	28,9	32,9	36,8
Середня спеціальна	24,1	27,2	13,6	14,0	22,2	24,5	12,9	8,8
Незакінчена вища	2,0	4,8	0,8	0,0	2,2	2,7	0,6	0,0
Вища	12,9	14,0	0,8	2,0	13,0	13,5	0,8	1,8

етноси можуть загострено реагувати не тільки на соціально-економічні труднощі посттоталітарної трансформації, а й на можливу дискримінацію в етнокультурній царині. Втім, поселенсько-етнічний розподіл населення України на підставі відповідей на запитання “Якою мірою Ви задоволені загалом своїм становищем у суспільстві на теперішній час?” свідчить про відсутність статистично значущої різниці в оцінках як у 1994, так і в 2004 рр. (табл. 6).

Таблиця 6

Рівень задоволеності своїм становищем у суспільстві залежно від поселенсько-етнічного розподілу населення України (%)

Якою мірою Ви задоволені загалом своїм становищем у суспільстві на теперішній час?	1994				2004			
	Мешканці міста		Мешканці села		Мешканці міста		Мешканці села	
	Українці N=898	Росіяни N=355	Українці N=507	Росіяни N=51	Українці N=875	Росіяни N=298	Українці N=504	Росіяни N=57
Скоріше не задоволений	62,4	66,8	60,2	60,8	57,7	59,1	58,5	56,1
Важко сказати, задоволений чи ні	25,2	21,7	26,6	27,5	25,9	24,2	27,8	31,6
Скоріше задоволений	12,4	11,5	13,2	11,8	16,3	16,8	13,7	12,3

Примітно, що ледь помітна зміна серед міського населення та відсутність змін в оцінках сільськими жителями свого становища за останні десять років простежується, знову ж таки, без впливу етнічної ознаки. Це свідчить про подібність адаптивних механізмів двох найбільших етносів України.

Таким чином, можна констатувати відсутність в українському суспільстві етнічної стратифікації як специфічної форми соціальної диференціації. Економічні культури як титульного етносу, так і суперетноменшини є подібними, якщо не тотожними. Володіння рівними життєвими шансами і можливостями задоволення потреб є чинниками стабільності суспільства, які акумулюють важливий потенціал запобігання будь-яких конфліктів і унеможливають процеси сегрегації та регіоналізації. Відсутність соціального розшарування за етнічною ознакою свідчить про перспективи інтеграції цих двох етносів в єдину громадянську націю. Більше того, зафіксована у деяких випадках невелика перевага міських росіян за середнім розміром заробітної плати (стипендії, пенсії) та за наявністю окремих побутових речей і зручностей свідчить про сприятливі умови для задоволення соціально-економічних потреб найбільшої етнічної меншини України. Тому феномен стабільності неінтегрованого суспільства, яким є українське, не в останню чергу пов'язаний з відсутністю етнічної нерівності у ньому. Можна припустити, що знівельованість етнічної ознаки в соціальній структурі українського суспільства сприяє лояльності російського етносу до української державності.

Література

1. Рудницька Т.М. Трудовий потенціал українського суспільства в етнічному вимірі // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія / За ред. М.О.Шульги. – К., 1999. – С. 623–646.